

Azerbaycan Türkçesinde İsim Yapım Ekleri, B. Sıfatlar, *-ki* *

E. V. Sevortyan

ev: Mehman Musayev**

Cemile Kınacı***

-ki eki, diğer edebî dillerde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde fonetik varyantlara sahip değildir. Konuşma dilinde ve daha çok diyaleklerde damak-dudak ünlülerinin uyumuna dayalı aşağıdaki varyant biçimleri yaygındır. Mesela: *bu kn*'den *bu knk* (edebî dilde *bu knki*), *aşam*'dan *aşamkı* (edebî dilde *aşamki*), *ohdan* kelimesinden *ohdankı* (edebî dilde *ohdanki*) vb.

-ki'nin türevleri fazla değildir. Bunların bazıları Arapça alıntılardan türemiştir. Bu durumu, söz konusu eklerin tarihte daha geniş bir kullanım sıklığına sahip oluşu kanıtlar. Çağdaş dillerde *-ki* ekinin kullanımı yaygın değildir. Bu bölümde de *ki*'nin kullanımını *-daki* ve *-inki* biçimleriyle ilintili olarak ele alınmaktadır. *-ki*'nin başlangıç tabanını kısmen isim, çoğunlukla ise zarf, bazen de sıfat oluşurmaktadır. *-ki*'nin türevleri eşyanın belirtisini ve onun meknda ve zamandaki durumunu bildirir. Bu manalar *-ki* ekli kelime yapımı tabanları arasında zarfın konumunu açıklar. Mekân anlamı, gösterilen iki manadan daha eski olanıdır. Bu sebeple Prof. V. Bang haklıdır. O, söz konusu biçimin "bir yerde bulunan" mekânsal manasını birincil anlam olarak kabul eder (Bang 1917: 13).

Çağdaş dillerde *-ki* ekli zaman manalı sıfatlar, mekân anlamlılara göre daha yaygındır. Sıfatın manaları her zaman malum "bulunan..." ifadesinde yer almaz. şyleki, *-ki*'nin türevleri bazen ilişki belirtisini ifade eder. Tanımlamada onların semantiğinin bu özellikler ile uyumsuzluk oluşturduğu söylenebilir. Onlardan biri, söz konusu ekin mekânsal ve zamansal manası

* E. V. Sevortyan'ın *-ki* yapım eki makalesi, Azerbaycan Türkçesinde İsim Yapım Ekleri, (1966) adlı kitabında s. 153-156 arasında yer almaktadır.

** Prof. Dr. Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, mehman.musaoglu@gmail.com

*** Dr. Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, camiyla@gmail.com

olarak belirtilir (*Azerbaycan Dilinin Grammatikası I* 1960, § 156; Garipov 1959: 128, 129; Dmitriev 1940: 68; Kononov 1956, § 241; Kononov 1960, § 172; Mirzazade 1962: 97; Hangildin 1959: 97; *Hezirki zaman türkmén dili* 1960: 262; Ceferov 1960: 79; Gabain 1950, § 49: 74, 410). Diğer tanımlamalarda ise ilişki manası özel olarak gösterilmektedir (Baskakov 1952: 196; Gulyamov 1955: 41; Mirza 1846, § 169; Horten 1916: 120). Bazı durumlarda farklı tanımlamalara da rastlanmaktadır. Bu tanımlamalarda *-ki*'nin türevleri, zamanın veya mekânın durumuna esaslı belirtilerin işaretleri olarak (Zeynalov 1959: 130; Haritonov 1947: 135) ele alınmaktadır.

Birçok çalışmada söz konusu ekin semantiğinin tanımı yerine, onun yazarın diline tercümesi veya *-ki*'li oluşumların listesi verilmiştir. Söz konusu çalışmalar aşağıdakilerden ibarettir: *Grammatika altayskogo yazıka* 1869; Drenkova 1948: 17; Drenkova 1941: 34; *Kazirgi kazak tili* 1954: 251; Nasilov 1940: 59; Hüseyinzade 1954: 122; Brockelmann 1954; Deny 1921, § 284; Gabain 1959, § 56; Jehlitschka 1895, § 67; Németh 1917, § 57). *-ki*'nin türevleri, bazı çalışmalarda sıfat olarak (veya ad, *-daki* ve *-inki* türevleri de göz önünde bulundurulur) mekânsal ve zamansal manalarıyla ortaya konulmaktadır (*Materialı po grammatika sovremennogo çuvaşskogo yazıka* 1957: 80; Ergin 1958: 142; Zajaczkowski 1932: 33-35).

Yukarıda belirtilen üçüncü tanım *-ki*'li sıfatların manasına en uygun olanıdır. Söz konusu tanımı detaylarına indirgeyerek *-ki* ekinin belirtiyi mekândaki duruma, zamana veya eşyaya münasebete göre bildirdiği net olarak söylenebilir. Azerbaycan Türkçesinde *-ki*'li sıfatların büyük çoğunluğu zaman manasını bildirir.

Örnekler:

ävväl'den “birinci”, “başlangıç” *ävvälki* “geçmiş, eski”, “önceki”, “önce, önceden” vd., krş. Çuv. *avalñi* “eski” vd. Qutb, *ävvälqy* “eski” (Zajaczkowski 1961: 23);

indi'den “şimdi, şu anda” *indiki* “şimdiki, şu andaki” krş. Tuv. *indi* anlamındaki *am*'dan türeyen *amgı*;

hämışä'den “her zaman, âdet olduğu üzere” *hämışäki* “her zamanki, âdet olduğu üzere”;

hazır'dan “hazır bulunan, şimdiki” *hazırki* “şimdiki, şu anki”;

ilk'ten *ilki* (*ilkki*'den) "ilk, evvel, birinci" krş. Çuv. *ělək*'ten "eski" *ěləkhi* "eski, geçmişteki, önceki";

son'dan "son" *sonki* "sonuncu", krş. Qutb, *soñ*'dan "son" *soñqy* "son", "en son" (Zajaczkowski 1961: 158) Bad. al.- lug¹., *songyu/songrayı* (190). Sonuncu sıfat, mekân ve zaman anlamı taşıyor.

-ki'nin diğer dillerdeki türevleri, tasvir olunan sıfatların semantiğine önemli bir ekleme getirmez. Krş.:

Türkmen Türkçesinde, *añır*'dan "son" *añırki* "son"; krş. Kırgız. *akırki* ve yine; *giç*'ten "gece" *giçki* "geç, geç saatte" krş. Qutb, *kečäki*'den "gece" *kečäki* "geceleyin" (Zajaczkowski 1961: 95); *düyn*'den "dün" *düynki* "dünkü"; *ir*'den "erken" *irki* "sabah, erken"; krş. ve yine aynı anlamlardaki Kırgız. *ertemenenki* ve yine Çuv. *irñi*;

Türkiye Türkçesinde, *geçen*'den *geçenki*;

Kırgız Türkçesinde, zaman ve yer anlamı taşıyan *art*'tan "arka, art, arkada" *artki* "arka, art, geri"; *bıltır*'dan "geçen yıl" *bıltırki* "geçen yılki"; krş. ve yine Çuv. *pěltərñi*;

Tuva Türkçesinde, *bir*'den "bir" *birgi* "birinci, ilk"; *küs*'den "güz, sonbahar" *küskü* "güzünki, güzün, sonbaharda" ve yine başka dillerde, özellikle de Çuv. *kěřñi*;

Çuvaş Türkçesinde kullanılan *ëměřñi* "yüz yıllık", "eski" sözcüğü Tatarca vasıtasıyla Arapçadaki *ëměr* "yıl", "yüzyıl", "çağ" "hayat", "ebediyen"; *ëměrlěñi* "ebediyen" ise *ëměrlě* "ebedî", "yıllar süren" kelimesinden gelmektedir; *haçan*'dan "ne zaman" sözcüğünden ise, *haçanñi* "herhangi bir zamana ait olan" kelimesi türer. Örneklerden de görüldüğü gibi *-ki* ekiyle türeyen sıfatlar Azerbaycan Türkçesindeki gibi diğer Türk lehçelerinde de aynı tip tabandan oluşmuştur ve hepsi zaman manasına sahiptir.

Yazıtlarda da *-ki*'nin mekân ve zaman manalı türevleri, genellikle birbiriyle orantılı olarak yer almaktadır. Krş.:

Malov, *iç*'ten "iç" *içräki* (Malov 1951: 379); *jol*'dan "yol" *jolqı* "yol, yolculuk" (Malov 1951: 389); *jıl*'dan "yıl" *jılqı* "yıllık" (Malov 1951: 391);

¹ Sevortyan'ın orijinal metninde yer alan bu kısaltma anlaşılammış ve bu kısaltmaya başka bir kaynaktan rastlanamamıştır. Bu sebeple kısaltma, orijinal metindeki haliyle bırakılmıştır. (çevirmenlerin notu)

KW, *burun/brun* “önce” (Grønbech 1942: 69) kelimesinden *burınyy*, *Qutb* da olduğu gibi (Zajaczkowski 1961: 38);

Qutb, *yaryn*’dan *yarınyy/yarınyq* (Zajaczkowski 1961: 73); *jil*’dan *jılqı* (Zajaczkowski 1961: 91) vb.

Yukarıda söylendiği gibi *-ki* eki ile türeyen sıfat tabanlarının büyük bir kısmı zarflar içerisinde bulunmaktadır. Bunların içerisinde bir grup sözcük, mekân ifade eden yönelme, bulunma ve çıkma halleri içerisinde yer almaktadır:

Mesela yön gösterme halindeki, Orh. *ıçrā*’den “iç” *ıçrāki* “içeri, iç”, *öñrā*’den “ön” (doğuya) *öñrāki* “öndeki” (doğulu);

Vasıta hâli, Azerbaycan Türkçesinde *dünen*’den “dün”, *dünenki* “dünkü”; Kazak Türkçesinde *aldıñ*’den “önce”, *aldıñğı* “önceki” ve *keyin*’den “sonra” (Savranbayev 1953: 92-95) *keyingi* “sonraki” şekilleri de mümkündür; Tuva Türkçesinde *erten*’den “sabah” *ertengi* “sabahki” (Biçe-Ool, İshakov 1949: 115); Hakas Türkçesinde de aynı şekilde *irten*’den *irtengi* (Direnkova 1948: 40);

Çıkma hâli, *öñdün*’den “önde, ileride” *öñdünki* “öndeki” (Brockelmann 1954: §67).

Söz konusu çeşitliliğe Azerbaycan Türkçesinde yönelme hâlinden türeyen *-ki*’li sıfat grubunu da dâhil etmek gerekir. Krş. *yan*’dan “yan, kenar” *yanaki* “yan”; Farsçadaki *pul*’den “para” *pulaki* “cimri”, “paraya düşkün”, Farsçadaki *çäp*’ten “چاپ” “sol” ise, “eğri”, “şaşı” *çäpäki* “yan, yanlamasına”, “eğri” (Gaffarov 1914: I, 231) kelimeleri türemiştir. Özbek Türkçesinde ve diğer Türk lehçelerinde de analogik şekillere rastlamak mümkündür. Krş. *oğiz* “ağız”dan *oğzaki* “sözlü”; *yüz*’den *yüzaki* “yüz, yüzey”, “dış”; Arapçadaki *qalp*’tan (*Hozirgi zamon uzbek tili* 1957: 363) *qalbaki* “sahte”, “düzmece”.

Benzer sıfatlar, artık söz konusu dillerde oluşmamaktadır. Çünkü *-ki* temelindeki mekân ifade eden hallerden oluşan ve genel geçerli nitelik taşıyan kelime yapımı olayı, bulunma hali ile sınırlandırılmıştır. Söz konusu biçimlenmeden hemen hemen bütün Türk lehçelerinde büyük olmayan istisnalarla *-ki* sıfatı türemektedir.

-daki biçimi artık eski dönemlerde hal biçimlerinden türeyen *-ki*’li diğer türevlerin arasında üstün bir yer işgal etmiştir. Bu şekil, artık çok

gelişmiş bir biçimde Orhun Yazıtları'nda görülmektedir. Krş.: *yärdäki, täñridäki, balıkdakı, tağdakı*.

-*daki/-däki* türevleri sıfat manasına sahiptir, nitekim bilimsel literatürde de onlar mekân (Baskakov 1952: 197; Gordlevskiy 1928: 55; Gabain 1959: 56; Weil 1917: 36) veya zaman (*Materialı po grammatike sovremennogo çuvaşskogo yazıka* 1957: 80) veya hem mekân hem de zaman manalı sıfatlar içinde (*Azerbaycan dilinin grammatikası* 1960, § 156; Borovkov 1935: 159, 160; Garipov 1959: 128, 129; *Grammatika altayskogo yazıka* 1869, §26; Gulyamov 1955: 41; Dmitriev 1940: 68; Dmitriev 1948: 82; Zeynalov 1959: 130; Kononov 1956, § 242; Kononov 1960, § 172; Haritonov 1947: 135; *Hezirgi zaman türkmen dili* 1960: 262; Brockelmann 1954, § 67) değerlendirilmiştir. Mamafih, onlar istisnasız olarak isimleşmiş bütün kelime gruplarından ve bu da çok önemlidir ki, iyelik biçimli isimlerden oluşmaktadır. Mesela: *evimdäki, evlärindeki, täklifinizdäki* vb. Bu koşullarda -*daki* göstergesini net bir biçimde yapım eki unsurlarına dahil etmek doğru olmaz. Söz konusu biçimi sözlüğe değil, daha çok gramere eğilimli bir şekil olarak ayırmak doğru olurdu. Artık lengüistik literatürde -*daki* ekinin özel durumuna dikkat çekilmiştir (Godel 1945: 69; Nasilov 1958; Deny 1921²). Büyük bir ihtimalle R. Godel de haklıdır, çünkü o, “-*ki* ekini -*da* eki ile veya -*da* olmaksızın zaman ve mekân ifadesinin belirleyici eklemesi yerine aktarır (transpose)” (Godel 1945: 69).

-*daki/-deki* şekline ilişkin söylenenler prensip olarak diğer türevsel -*ınki*³ ekiyle de bağlantılıdır. Söz konusu biçim, isimlerin (veya isimleşmiş sözcüklerin) ilgi halinden oluşmuş ve yukarıda adlandırıldığı gibi eşyayı/olayı bildirmeye işaret eden ama başka eşyaya veya şahsa ait olan bir şekildir. Mesela: *bu kitap onunkindän (säninkindän, Ähmädinkindän, bizimkindän* vb. olabilir) *daha marağlıdır* “bu kitap onunkinden daha ilginçtir” (veya *säninkindän, Ähmädinkindän, bizimkindän* vb.).

-*daki* şeklinde olduğu gibi -*ınki* göstergesinde de -*ki* eki varyantlara sahip değildir.

² Jean Deny -*ki* ekiyle türeyen biçimlerin yapım eki niteliğinde incelenmesine karşı çıkanlardan ilkidir. O, söz konusu biçimleri, “karışık veya zamir ekleri” grubuna dahil etmiştir.

³ Söz konusu biçim üzerine bilgi edinmek için yukarıda kaynaklarda yer alan literatüre bakınız.

Kaynaklar

- Azerbaycan dilinin grammatikası I hisse* (Morfologiya), (1960), Bakı.
- BANG, W. (1917), Vom Köktürkischen zum Osmanischen I, -“Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften“, Berlin.
- BASKAKOV, N. A., (1952), Karakalpakskiy yazık. II. Fonetika i morfologiya, çast I (çasti reçi i slovoobrazovanie), M.
- BİÇE-OOL, M. D., İSHAKOV, F. (1949), Tıva dıldıñ grammatikası. Fonetika bolgaş morfologiya, M.
- BOROVKOV, A., K. (1935), Uçebnik Uygurskogo yazıka, L.
- BROCKELMANN, C. (1954), Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens, Leiden.
- CEFEROV, S., (1960), Azerbaycan dilinde söz yaradıcılığı, Bakı.
- DENY, J. (1921), Grammaire de la langue turque (*dialecte osmanli*), Paris.
- DIRENKOVA, N., P. (1941), Grammatika şorskogo yazıka, M.-L.
- DIRENKOVA, N., P. (1948), Grammatika hakasskogo yazıka, Fonetika i morfologiya, Abakan.
- DMİTRİEV, N., K. (1948), Grammatika başkirkoskogo yazıka, M.-L.
- DMİTRİEV, N., K., (1940), Grammatika kumiksikogo yazıka, M.-L.
- ERGİN, Muharrem (1958), Osmanlıca dersleri, I, Giriş ve Türk dil bilgisi, İstanbul.
- GABAİN, A. von (1959), Die Sprache des Codex Cumanicus, “Philologiae Turcicae Fundamenta”, Tomus Primus., Wiesbaden.
- GABAİN, A. von, (1950), Alttürkische Grammatik mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch Neutürkisch, 2. verbesserte Auflage, Leipzig.
- GAFFAROV, Mirza, Abdulla (1914), Persidsko-russkiy slovar, T. I, M.
- GARİPOV, T., M., (1959), Başkirkoskoe imennoe slovoobrazovanie, Ufa.
- GODEL, Robert (1945), Grammaire turque, Geneve.
- GORDLEVSKİY, V. A. (1928), Grammatika turetskogo yazıka, M.
- Grammatika altayskogo yazıka*, (1869), sostavlena çlenami altayskoy missii, Kazan.
- GRØNBECH, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch*, København.
- GULYAMOV, A. G., (1955), Problemi istoričeskogo slovoobrazovaniya uzbekskogo yazıka, I, Affiksatsiya, çast I, Slovoobrazovayue affiksı imen, avtoref. dokt. diss., Taşkent.
- HANGİLDİN, V., N., (1959), Tatar tele grammatikası (morfologiya hem sintaksis), Kazan.
- HARİTONOV, L., N. (1947), Sovremenniy yakutskiy yazık, Çast I. Fonetika i morfologiya, Yakutsk.
- Häzirgi zaman türkmen dili*, (1960), professor P. Azımov’un, professor M. N. Hıdırov’un ve dotsent Sopievin redaksiyası bilen, Aşgabat.
- HORTEN, M. (1916), Kleine türkische Sprachlehre, Heidelberg.
- Hozirgi zamon uzbek tili*, (1957), Leksikologiya, fonetika, grafikava orfografiya, morfologiya, Fahri Kamol tahriri ostida, Toşkent.
- HÜSEYNZADE, M. (1954), Müasir azerbaycan dili (leksika, fonetika, morfologiya), ali mekteb telebeleri üçün ders vesaiti, Bakı.

- JEHLİTSCHKA, H. (1895), Türkische Konversations-Grammatik, Heidelberg.
- Kazirgi kazak tili* (1954), (Leksika, fonetika, grammatika), javaptı redaktolar prof. M. Balakaev, dots. A. Iskakov, Almatı.
- KONONOV, A., N., (1956), Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka, M.-L.
- KONONOV, A., N., (1960), Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka, M.-L.
- MALOV, S. E., (1951), Pamyatniki drevneturkskoy pismennosti, Teksti i issledovaniya, M., JI.
- Materiali po grammatike sovremennogo çuvaşskogo yazıka*, (1957), çast pervaya. Morfologiya, Çeboksarı.
- Materiali po grammatike sovremennogo çuvaşskogo yazıka*, (1957), çast pervaya. Morfologiya, Çeboksarı.
- MİRZA, A. Kazem-Bek, (1846), Obşaya grammatika turetsko-tatarskogo yazıka, izd. 2, Kazan.
- MİRZEZADE, H., (1962), Azerbaycan dilinin tarihi morfologiyası, Bakı.
- NASİLOV, V., M. (1940), Grammatika uygurskogo yazıka, M.
- NASİLOV, V., M. (1958), Affiksı v klyuçeniya, - "Uçenie zapisi İnstituta mejdunarodnih otnoşeniy", vip. I, Voprosı yazıka i literaturı stran Vostoka, M.
- NÉMETH, J. (1917), Türkische Grammatik, Berlin und Leipzig.
- SAVRANBAYEV, N. T. (1953), Kazak Tili, Almatı.
- SEVORTYAN, E., V. (1966), Affiksı imennogo slovoobrazovaniya v azerbaydcanskom yazıke, İzdatelstvo "Nauka", Moskva.
- WEİL, G. (1917), Grammatik der Osmanisch-türkischen Sprache, Berlin.
- ZAJACZKOWSKI, A. (1932), Studja nad jezykiem staroosman'skim, II. Wybrane rozdzialy z anatolijskotureckiego przekladu Koranu, Krakow.
- ZAJACZKOWSKI, A. (1961), Najstarsza wersja turecka Husräv u Şirin Qutba, Warszawa, t. III: Słownik.
- ZEYNALOV, F., R. (1959), Printsipi klassifikatsii imennih çastey reçi, Baku.